

BRANKO BALJ
Ekonomski fakultet, Subotica

GRANICE KAPITALA KAO ZBILJSKE ZAJEDNICE U DELIMA KRITIKA POLITIČKE EKONOMIJE

Apstrakt: Marksovo mišljenje kapitala kao totaliteta i njemu imanentnih protivrečja, po mnogim autorima, pripada prošlosti, te sledstveno tome to mišljenje je nedelotvorno. Pitanje glasi: da li je to tako, ili, pak, suprotno, budući da kapital u liku globalizacije ispoljava i danas svo bogatstvo protivrečja koje se mogu misliti shodno Marksovom mišljenju? Marksovo mišljenje protivrečja kapitala u delima Osnovi kritike političke ekonomije i Kritika političke ekonomije po mom mišljenju su itekako sa-vremena te ih treba sagledati kroz dimenziju sveprisutne pohvale globalizaciji koja navešćuje svoje krajnje mogućnosti u svetlu neophodnosti njenog revolucionisanja.

Ključne reči: pretpostavke revolucije, protivrečja kapitala, idealne i stvarne granice kapitala, globalizacija, revolucija, demokratija.

1. UVOD

Na početku XXI veka mnogi autori odriču se Marksa i marksizma ili, pak, smatraju da njegovo mišljenje pripada: istoriji filosofije, istoriji ekonomske misli ili u najboljem slučaju istoriji filosofije politike, te kao takvo je predmet katedarskog proučavanja i predavanja.¹ A upravo takvim mišljenjem o Marksu nastoji se obezvređiti samo to mišljenje, a time i dobar deo istorije filosofije (primera radi Hegelova filosofija) budući da ono sobom nosi poruku da se više na tragu tog mišljenja ne može sa-vremeno misliti/delati.

Nasuprot ovom preovlađajućem današnjem diskursu ranije su na tragu Marksa mislili: i prva i druga generacija Kritičke teorije društva, te jugoslovenska praksis filosofija kao i mnogi drugi marksisti i neomarksisti. Treba istaći da je, čak, i Žak Derida izneo

1 Noam Čomski, Propaganda i javno mnjenje, Rubikon, Novi Sad, 2006. str. 29 (prevod Ljiljana Malović). Nije potrebno govoriti šta o Marksu misle: Fukujama, Bžežinski ili Hantington, budući da oni na sve moguće načine opravdaju neoliberalizam i prozvede vladajući diskurs, recimo šta o njemu misli Noam Čomski: „Marks je, ..., uvek vredan proučavanja. Bio je izvanredan teoretičar kapitalizma. Razvio je određeni apstraktni model kapitalizma, a u apstraktnim idealizacijama nema ništa loše. To je način kako treba pristupiti proučavanju stvari. Marks je istraživao ono što se može dogoditi u takvoj vrsti sistema. Ali čovek se mora pitati kakve je to veze imao sa stvarnim svetom njegovog ili našeg vremena. U suštini, Marks o socijalizmu nije imao šta da kaže, možda svega koju rečenicu. Nije imao teoriju revolucije ili društvenih promena. Njegov rad danas proučavamo zbog značaja koji on ima, i čovek bi morao znati za njega”.

valjanu dijagnozu kada je u pitanju htenje i na Zapadu i na Istoku da se Marks i marksizam prekriju preovlađujućim razgovorom čija je svrha poništavanje i prikriivanje revolucionarnosti i promene sveta koji je bila i ostala intencija i imanencija Marksovog mišljenja. Derida je to saopštio sledećim rečima: „Izgleda da niko ne može poreci: jedna dogmatika nastoji da uspostavi svoju svjetsku hegemoniju u paradoksalnim i sumnjivim okolnostima. Danas u svijetu postoji vladajući diskurs, ili, bolje reći, u toku je da postane vladajući, u odnosu na Marksovo djelo i mišljenje, u odnosu na marksizam (koji je možda nešto drugo) u odnosu na sve prošle oblike Socijalističke internacionale i univerzalne revolucije, u odnosu na manje više laganu destrukciju revolucionarnog modela marksističke inspiracije, u odnosu na rapidno, užurbano, skorašnje rušenje društva koja su pokušala da je odjelotvore bar u onom djelu koji ćemo za trenutak nazvati, citirajući opet Manifest „stara Evropa” itd.”²

Nasuprot preovlađujućem diskursu koji govori o kraju istorije, ideologije, posljednjem čoveku, šahovskoj tabli i konačno pronađenoj ljudskoj zajednici u liku neoliberalizma jeste unutar svetsko događanje kao rezultat razgoropađenih protivrečja globalizacije prekrivenim opradavajućim diskursom neoliberalnog kapitalizma i njemu pripadne demokratije s pravima pojedinca ali bez slobode. Posledice neoliberalnog kapitalizma vidljive su u vladavini jedne hegemonijalne sile (SAD), multinacionalnih korporacija i u njihovoj službi UN, Svetske banke i MMF. Te posledice očituju se u: sve većem siromaštvu na jednoj strani dok na drugoj je prisutna ogromna koncentracija bogatstva u rukama sve manjeg broja ljudi; u sve razornijoj igri sa prirodom kojoj služi nauka tehnološkog određenja što za posledicu ima klimatske promene i moguću ekološku dramu; sve veća nezaposlenost i socijalna nezbrinutost u svetskim razmerama; a da ne govorimo o imperijalnosti jednog jezika, jedne potrošačko-tehnološke kulture, sveprisutnijem otuđenju-postvarenju i nebrojenim ratovima kao neposrednim posledicama disfunkcionisanja kapitalne ekonomije.

Čovek ne može da se otrgne sudu da je demokratija svedena na proceduralnu igru brojki čije bitno obeležje predstavlja tehnološka masmedijska manipulacija koja zlo prikazuje kao dobro. Time je politika svedena na ekonomiju a ova redukovana na ogoljen interes jakih i moćnih. Uostalom, Fransa Liotar u *Raskolu* je izneo valjanu dijagnozu epohe rekavši da je politika izgubila svoj supstancijalitet budući da je postala ekonomskim govorom. Drugim rečima preciznije rečeno: protivrečja i granice globalizacije nisu ništa drugo do protivrečja i granice kapitala, koje je mislio Karl Marks uz samo još neposrednije posredovanje između kapitala-nauke-tehnike-tehnologije-rada, koje nastoje da se univerzalizuju namećući iste standarde bez obzira na razlike identitetske prirode: kulturne, religijske, nacionalne i individualne.

Imajući to u vidu od ovog unutarsvetskog događanja nedvosmisleno proizilazi sledeće: sve dok je ovaj događaj rezultat komandne logike kapitala utopijske, utopističke pa i mesijanske ideje nalaziće svoje plodno tlo da sanjaju san i da ga pokušavaju pretvoriti u stvarnosti posredstvom i revolucionarnog događaja, a da i ne govorimo i kritičkom duhu kakav je bio duh Karla Marksa.

2 Žak Derida, Marksove sablasti, Službeni list SCG, Beograd, 2004. str. 65. (Prevod: Spasoje Čuzulan)

Tekst koji je pred čitaocima upravo ima za svrhu da ponovo podstakne mišljenje na promišljanje granica i protivrečja kapitala u Marksa kao mislioca pretpostavki revolucije i revolucije same u horizontu sveprisutne globalizacije kao jednog lika logike kapitala s jedne strane, i da stavi znak pitanja na ideološko-lažnu pohvalu globalizaciji koja tka novu odeću za svoga cara (*kapital=interes*).

2. MARKSOVO MIŠLJENJE PROBLEMA

Kapital svojom vlastitom logikom, koja je temeljna logika protivrečja u dimenziji stvaranja osnovnih pretpostavki nastajanja komunizma kao istinske ljudske zajednice, s jedne strane, a s druge strane, u dimenziji svoje civilizacijske misije, nastoji kao zajednica da podredi svom biću ukupna kretanja kako bi se perpetuirao kao zajednica. O toj logici kapitala govore dela *Kritika političke ekonomije*. Pravo za ovakvu interpretaciju nalazimo u samim delima.

Dva mesta, koja u biti govore o istom, odlučujuća su za ovakvu recepciju logike kritika političke ekonomije. Prvi tekst je u *Prilogu kritici političke ekonomije*, koji je u doba dominacije dijamata poznat kao tekst o odnosu baze i nadgradnje. Navodimo ga, međutim, iz drugih razloga i drugih namera: „*Na izvesnom stupnju svoga razvitka materijalne proizvodne snage društva dolaze u protivrečje s postojećim odnosima proizvodnje, ili, što je samo pravni izraz za to, sa odnosima vlasništva u čijem su se okviru dotle kretale. Iz oblika razvijanja proizvodnih snaga ti se odnosi pretvaraju u njihove okove. Tada nastupa epoha socijalne revolucije*³ (podvukao – B.B.). Jasno proizilazi da „epoha socijalne revolucije” na delu jeste samo kada su ostvarene pretpostavke, na izvesnom stupnju svoga razvitka”, jer bez tog stepena razvitka revolucija ima mogućnost svoje parcijalne materijalizacije – revolucija kao politička, bez mogućnosti otpočinjanja socijalne, - kulturne revolucije, jer je revolucija prikraćena za „izvesni stupanj razvitka”. Taj izvesni stepen razvitka je rezultat protivrečja kapitala kao zajednice, odnosno kapitala kao „subjekt-supstancije”, građanske proizvodnje života.

Drugi tekst je iz prvog toma *Kritike političke ekonomije*, i nije ništa drugo nego na sintetizovan način artikulacija teksta iz *Osnova kritike političke ekonomije*: „Isto tako je nesumnjivo da kapitalistički oblik proizvodnje i ekonomski odnosi radnika koji mu odgovaraju, stoje u najpunijoj proturečnosti, s takvim revolucionarnim fermentima i njihovim ciljem: ukidanjem stare podele rada. *Ali, razvijanje proturečnosti jednog istorijskog oblika proizvodnje, jedini je istorijski put za njegovo ukidanje i preobražavanje*”.⁴ I Marksovi izrazi imaju i prizvuk determinizma – u smislu određenja jedinog puta preobražavanja i ukidanja kapitala kao zbiljske zajednice. Te iskaze je legitimirala i praksa „tegnog socijalizma” (Andre Gorc), s obzirom da u smislu svog nastajanja nisu bile pretpostavke – ontološke pretpostavke socijalne revolucije. Sve to kazuje i upućuje na promišljanja Marksovog projekta moguće istinske zajednice, za čije ostvarenje važi da se kapital ne može prevladati, a da u svom sopstvenom kretanju ne dođe do svojih

3 K. Marks, F. Engels: Dela, tom 20, str. 332.

4 K. Marks, F. Engels: Dela, tom 21, str. 432.

vlastitih granica. U takvom kontekstu mišljenja, kapital se objavljuje kao samodovoljan totalitet,⁵ jer se „kapital oseća slobodan, bez prepreke”, a ograničen je samo svojim sopstvom, tj. „svojim vlastitim životnim uslovima”.⁶ Kao takav, tj. slobodno postavljen je on sam, ali to postavljanje i jeste nesloboda za individue, te je i tu bitno artikulirano protivrečje kapitala. Otuda proživljavanje svojih vlastitih životnih uslova jeste granica samog kapitala.

U *Osnovama kritike političke ekonomije*, te granice Marks vidi na sledeći način: (a) kao prevazilaženje posredovane društvene proizvodnje od strane razvijene razmenske vrednosti čijim se prevazilaženjem rad pojedinca od početka uspostavlja kao društveni rad, a proizvodnja kao zajednička proizvodnja koja ne traži nikakva posredovanja;⁷ (b) kapital kao samodovoljan totalitet, koji zasniva proizvodnju u dimenzijama univerzalno razvijene industrije, s jedne strane, a ta proizvodnja jeste podređivanje i prirode i čoveka svojoj vlastitoj svrsi, - privatnom vlasništvu – otuđenom radu i profitu, s druge strane. Da bi se kapital kao zajednica pepetuirao, nužno je upućen na sve veći razvoj proizvodnih snaga, i u kvantitativnom i u kvalitativnom smislu. Ta njegova destruktivna konstruktivnost, kao logika sopstvenog puta, tj. u svom vlastitom kretanju kao univerzalnom kretanju, kapital postavlja i prevazilazi granice, ali samo ‚idealno’. Stoga nika-ko ne sledi da je ta granica realno prevladana, jer „univerzalnost kojoj kapital nezadrživo teži nalazi se u njegovoj vlastitoj prirodi one granice koja će na određenom stupnju njegovog razvitka dovesti do spoznaje da je on sam najveće ograničenje te tendencije i stoga prisiliti ga na samoukidanje”.⁸ Univerzalnost koju kapital postavlja u kretanju proizvodnih snaga ujedno je i njegov usud, jer kapital „... se pojavljuje kao uslov za razvoj proizvodnih snaga sve dotle dok one ne trebaju vanjski poticaj koji se u isti mah pojavljuje kao njihova uzda”.⁹ Taj ‚vanjski poticaj’ upravo dolazi iz države, kao iluzorne zajednice građanskog sveta. Jer, ta država jeste država samog kapitala. Time se kod Marksa upriličuje „jedna granica inhirentna, ne proizvodni uopšte, već proizvodnji baziranoj na kapitalu”. Ta granica je dvostuka ili, bolje rečeno, ista, samo se posmatra dvosmerno. Dovoljno je ovde dokazati da „kapital sadrži jedno posebno ograničenje proizvodnje – koje protivreči njegovoj općoj tendenciji da prekoračuje sve prepreke proizvodnje – da bi se otkrila osnova *hiperprodukcije*, temeljna proturečnost razvijenog kapitala...”¹⁰

Proizilazi da je hiperprodukcija temeljan put kapitala ka njegovoj sopstvenoj granici, koju sam uspostavlja. Da bi to bilo na delu, „te imanentne granice se moraju poklapati sa prirodom kapitala, s njegovim bitnim pojmovnim određenjima, te su potrebne granice:

5 „Kapital je neposredno jedinstvo proizvoda i novca ... Tako je on sam opet nešto *neposredno*, a njegov razvitak sastoji se u tome da kao to jedinstvo samog sebe postavi i ukine”. Ibid, tom 19, str. 198.

6 K. Marks, F. Engels: Dela, tom 20, str. 31.

7 K. Marks, F. Engels: Dela, tom 19, str. 261.

8 K. Marks, F. Engels: Dela, Tom 19, str. 261.

9 Ibid, str. 265.

10 Ibid, str. 265.

1. *Potreban rad* kao granica razmenske vrijednosti žive radne sposobnosti ili najamnine industrijskog stanovništva;
2. *Višak vrijednosti* kao granica viška radnog vremena, i u odnosu na relativan višak radnog vremena kao ograničenje za razvoj proizvodnih snaga;
3. Što je isto, *pretvaranje u novac*, razmjenska vrijednost uopće kao granica proizvodnje, ili na vrednosti zasnovane razmenom, ili razmenom zasnovana kao vrednosti kao granica proizvodnje;
4. To je ponovo isto kao *ograničenje proizvodnje upotrebnih vrijednosti* razmenskom vrijednošću; ili da realno bogatstvo, da bi uopće postao objekt proizvodnje, mora poprimiti *određeni* oblik koji je od njega samog različit, dakle, nije apsolutno identičan s njim”.¹¹

Time Marks ukazuje da se hiperprodukcijom, koja je imanentna kapitalu, jednovremeno ograničava proizvodnje pod patronatom kapitala, a time i potrošnja, što vodi slomu kapitala kao zajednice. Ovo Marksovo viđenje sloma kapitala je izazvalo oprečne diskusije, i predstavlja poteškoću njegove teorije kapitala, pa i same zajednice, ali pod pretpostavkom onoga što Marks pretpostavlja – univerzalnog razvoja kapitala, tada i teorija hiperprodukcije ne trpi prigovor, jer je logički koherentna. Drugo je pitanje empirijskog, koje se legitimira time da u „svetu ne postoje čiste suštine”.

Svojom logikom razvoja, ne samo kvantitativnom nego i kvalitativnom, kapital kao zajednica sam sebi postavlja još jednu granicu, koja se više ne tiče ekonomske suštine. Ona je u biti antropološka i psihološka, jer je prisutno otuđenje, dovedeno do krajnjih granica, čime se, sa stanovišta Marksovog mišljenja, može promišljati ne samo granica nego i proces ukidanja kapitala. Marks ukupnu analizu granica kapitala u prvoj knjizi *Osnova* rezimira na sledeći način: „Granica je *kapitala* što se cijeli taj razvoj zbiva u suprotnostima i što se izgrađivanje proizvodnih snaga, općeg bogatstva, itd., znanja itd.; pojavljuje tako da se sam rodni individuum otuđuje, da se prema uslovima koje je s mukom izgradio ne odnosi kao prema uslovima *svog vlastitog bogatstva nego* kao prema uslovima *tuđeg bogatstva*, a *svog vlastitog siromaštva*. Ali sam taj antagonistički oblik nestaje i stvara uslove *svog vlastitog ukidanja*”.¹² Prema tome, kapital kao „subjekt – supstancija” takve proizvodnje života – zajednice – razvijajući proizvodne snage razvija i snagu „radničke klase – na izvesnoj tački *ukida sam kapital*”.¹³ Ukinuće kapitala je pojmljeno kao samoukidanje, tj. samoprevazilaženje sopstvenih granica, jer granica kapitala je apstraktno bogatstvo građanskog sveta, nastalog produktivnim razvojem proizvodnih snaga koje se ne-produktivno reflektuju na „rodni individuum”, u smislu sve većeg otuđenja, i vlastitog – duhovnog i socijalno-ekonomskog siromaštva, koje dovršava radnička klasa, polazeći od pretpostavki koje je kao granice ispostavio kapital – kao zbiljska zajednica. Za konstituisanje novog prostora – načina proizvodnje života, po kome jesu ljudi zajedno, do sada prinudno, Marks proizvodnju istinske ljudske zajednice vidi kao delo kapitala i radničke klase, koja treba da shvati svoju vlastitu povest: „Univerzalnost individuum ne kao zamišljena ili kao uobražena nego kao

¹¹ K. Marks, F. Engels: Dela, tom 19, str. 265.

¹² Ibid, str. 366.

¹³ Ibid, str. 367.

univerzalnost njegovih realnih i idealnih odnosa. Otuda i shvatanje svoje vlastite povjesti kao *procesa* i spoznaje prirode (koja postoji i kao praktična moć nad prirodom) kao svog realnog djela. Sam proces razvoja postavljen je i osvješten kao pretpostavka individuumu, ali radi toga je pre svega potrebno da pun razvoj proizvodnih snaga postane *uslov proizvodnje*, da određeni *uslovi proizvodnje ne budu* postavljeni kao granica razvoju proizvodnih snaga¹⁴. Misao izražava ukupan kontinuitet Marksovog poimanja pretpostavki istinske ljudske zajednice – komunizma – jer se razvoj proizvodnih snaga, i kvalitativno i kvantitativno, ne odigrava samo kod kapitala. Jer, „kapital nije ... apsolutni oblik za razvitak proizvodnih snaga¹⁵“ koje svoj ljudski lik trebaju dobiti u proizvodnji zajednice koja će afirmirati sebe kao slobodnu, i individuum kao slobodno biće stvaranja.

U drugoj knjizi *Osnova*, granice kapitala Marks promišlja iz perspektive vremena i slobode. Vreme i sloboda potencijalno su ispostavljeni iz temeljno razvijenih proizvodnih snaga, kao protivrečje kapitala. Kapital kroz svoju svrhu – vlasništva i profit – posmatra totalitet razvoja proizvodnih snaga, nastojeći da takvoj proizvodnji „dade naučni karakter“, a da neposredni rad unizi do pukog momenta tog procesa, u onoj istoj mjeri u kojoj kapital postavlja radno vrijeme (puku količinu rada) kao jedino određujući element, u toj istoj mjeri neposredan rad i njegova količina nestaju kao određujući princip proizvodnje (stvaranje upotrebni vrednosti) i smanjuje se kako kvantitativno (na neznan udeo) tako i kvalitativno, kao doduše neophodan ali podređen momenat u odnosu na opći naučni rad, u odnosu na tehnološku primenu proizvodnih nauka, na jednoj strani, kao i u odnosu na opću proizvodnu snagu koja proizilazi iz društvene raščlanjenosti u ukupnoj proizvodnji, snagu koja se (iako je historijski proizvod) pojavljuje kao prirodan dar društvenog rada. Kapital tako radi na svom vlastitom ukidanju kao oblika koji gospodari proizvodnjom¹⁶.

Redukcijom radnog vremena i neposrednog rada, čiji pronositelj jeste kapital, pomoću općeg naučnog rada, odnosno tehnike kao sredstva samooplodnje kapitala, kapital jednovremeno radi na ukidanju sebe, ne samo kao ekonomskog izraza nego sebe kao zajednice. Neposredan rad prestaje biti izvor bogatstva, a radno vreme njegova mera, a, stoga, i razmenska vrednost mera upotrebne vrednosti. To su pretpostavke koje kapital sam proizvodi kao svoju vlastitu granicu, rušeći time „proizvodnju koja počiva na razmjenskoj vrednosti i sam neposredni materijalni proces dobija oblik koji se oslobodio nemaštine i suprotnosti¹⁷“. Za taj neposredni proces radno vreme i rad gube određujuću dimenziju, te se kao bitno postavlja „prisvajanje njegove vlastite opće proizvodne snage¹⁸“, jer proces kojim kapital doseže svoju granicu prestaje biti produktivan unutar te zajednice. Stoga je bitno potreban novi prostor – nova zajednica, novi povesni društveni odnosi – koji će omogućiti i kvalitetniju proizvodnju života – zajednice. Tako kapital kao zajednica ne može više u okviru istih proizvodnih snaga i društvenih odnosa

14 K. Marks, F. Engels: Dela, tom 19, str. 366.

15 Ibid, str. 265.

16 K. Marks, F. Engels: Dela, tom 20, str. 68. i 69.

17 Ibid, str. 73.

18 Ibid, str. 73.

produkovati društveni individuuum, tj. mogućnost oblikovanja društvenih karaktera individuuma je bitno reducirana.

Kapital kao zajednica, posredstvom svojih materijalnih proizvodnih snaga, stvorio je ogromne količine slobodnog vremena. Međutim, to ne-radno vreme je slobodno vreme samo za neke. Marksova problematizacija kapitala kao zajednice, s aspekta vremena, govori o protivrečju iste zajednice i protivrečju granica koje sama produkuje, jer tendencija „... *da stvara slobodno vrijeme, a s druge strane da ga pretvara u višak rada*, uspije li mu prvo previše dobro, počinje trpjeti od viška proizvodnje i tada se potreban rad prekida, jer *kapital ne može da oplodi nikakav višak rada*”.¹⁹ Marks ovde kazuje ono što je pod pojmom hiperprodukcije izrekao u prvoj knjizi *Osnova*. Radi se o ograničenoj osnovici na kojoj proizvodnja života postaje upitana, čime se ispostavlja realno tlo za revolucionarnu akciju proletarijata, jer „sama radnička masa mora prisvojiti svoj višak rada”.²⁰ Samo pod ovim pretpostavkama, sa stanovišta Marksovog mišljenja kapitala kao zbiljske zajednice i mogućnosti istinske zajednice može se promišljati emancipatorski i demokratski karakter slobodnog vremena. Prema tome, iskazom o granicama kapitala, koje on sam ispostavlja, Marks se legitimira kao mislilac pretpostavki revolucije, a iskazom da „radnička masa” mora ovladati „viškom rada”, kao pretpostavkom da se dođe do promene u biti rada, Marks je mislilac revolucije kao procesualnog konstituisanja komunizma – istinske ljudske zajednice. Međutim, kapital kao zajednica nastoji da se perpetuira time što će „u igri” biti sva sredstva prikazivanja sopstvene zajednice, od iluzorne zajednice – države, preko apstraktnih kolektiviteta i zajednica – partije, nacije, do novca i tehnike, da bi se utemeljio kao jedina produktivna zajednica. Pokušajem da radnika izmesti iz procesa proizvodnje upotrebom „mašinerije”, kapital takođe doseže svoju granicu, koju Marks vidi: „Kao što s razvitkom velike industrije baza na kojoj ona počiva, prisvajanje tuđeg radnog vremena, prestaje biti, odnosno stvarati bogatstvo, tako s tim razvitkom i *neposredan rad* kao takav prestaje da bude baza proizvodnje, menjajući se, s jedne strane, u više nadzornu i regulatorsku delatnost, a zatim takođe i zbog toga što proizvod prestaje da bude proizvod pojedinačnog neposrednog rada i kao proizvođač se naprotiv pojavljuje *kombinirana* društvena djelatnost”.²¹ Prema tome, „mašinerija” utemeljuje put tehnici pomoću koje radnik izlazi iz procesa proizvodnje i stupa kraj njega kao njegov nadzorni regulator, te proizvodnja više nije utemeljena na razdvojenim elementima vlasništva, nego ona u svom nastajanju biva kao društvena proizvodnja u kojoj se proizvođač pojavljuje kao „kombinirana društvena djelatnost”, tj. kao društveni proizvođač čije temeljno ishodište nije otuđeni rad, nego rad kao slobodno stvaralaštvo. Ovim procesima, prema Marksovom mišljenju, događa se „potčinjavanje prirodnih sila društvenom razumu predstavlja pretpostavku proizvodne snage sredstava za rad razvijenog u automatski proces, *kako s jedne strane, rad jedinca u neposrednom postojanju rada postavljen kao ukinuti pojedinačan rad, tj. kao društveni rad, tako otpada i druga baza ovog načina proizvodnje*”.²² Temeljnim ana-

19 Ibid, str. 75.

20 Ibid, str. 75.

21 K. Marks, F. Engels: Dela, tom 20, str. 76.

22 Ibid.

lizama kapitala Marks je verovao da će tehnikom (automatizacijom) kapital dodirnuti svoju granicu i ispostaviti sve pretpostavke prevazilaženja svoje zajednice revolucionarnom akcijom proletarijata. Program Marksove nade, da će kapital posredstvom tehnike doseći svoju granicu, do današnjeg dana nije ispunjen, iako se došlo do mogućeg razgovora o promeni u biti rada, s obzirom što kapital kao zajednica pokušava i za sada dobrim delom uspeva, utemeljiti kao prvu proizvodnu snagu „dirigirani znanstveno-tehnički napredak”²³ i na tom temelju razviti tehnokratsku svest „koja danas pretvara znanost u fetiš”.²⁴ Kapital kao zajednica ispostavlja novu ideologiju, koja u biti nije ništa manje alijenirajuća od prethodnih ideologija, nego, čak, sprečava mogućnost emancipacije i oslobođenja ljudskih potencijala.

U *Kritici političke ekonomije* Marks je nekoliko puta ponovio ono što je bilo elaborirano ili naznačeno u *Osnovama kritičke ekonomije*. Pregnantan izraz tih elaboracija govori da kapital kao zbiljska zajednica građanskog sveta iz samog svog bića ispostavlja konsitutivne pretpostavke istinske ljudske zajednice, što, u biti, znači da nikakva nasilna destrukcija kapitala ne može biti plodotvorna sve dok kapital kao zajednica ne razvije unutar svog bića njemu imanentna protivrečja.

Kapital proces oplodnje, čija svrha jeste uvećanje bogatstva i profita, javlja se kao gonič razvoja proizvodnih snaga koje dosežu svoju sopstvenu granicu u „proizvodnji radi proizvodnje”, koja u biti prevazilazi okvire kapitala kao zajednice. Kapital kao „subjekt – supstancija”, koji priprema pretpostavke višeg načina proizvodnje života, Marks vidi na sledeći način: „Kao fanatik oplođavanja vrednosti, on bezobzirno prisiljava čovečanstvo na proizvodnju radi proizvodnje, a stoga i na razvijanje društvenih proizvodnih snaga i na stvaranje onih materijalnih uslova proizvodnje koji jedino mogu biti stvarna osnovica nekog višeg društvenog oblika čiji je osnovni princip puno i slobodno razvijanje svake individue”.²⁵ Kapital kao epohalna snaga, koja prisiljava ukupno čovečanstvo na razvoj proizvodnih snaga putem akumuliranja bogatstva, čiji osnovni princip Marks izražava: „Akumulirajte! Akumulirajte! U tome je sav Mojsije i proroci”,²⁶ što permanentno stvara ontološke osnove višeg načina proizvodnje, čija mera neće biti apstraktno bogatstvo nego „slobodno razvijanje svake individue”. Dosezanjem granice, artikulisane kao „proizvodnja radi proizvodnje”, kapital kao zajednica ustupa mesto istinskoj ljudskoj zajednici, čija proizvodnja „zajednički” neće počivati na prisilnoj akumulaciji nego na proizvođenju zajednice na principima slobode – samoodređenja. Međutim, da bi se dosegla ta krajnja granica – idealna granica, po Marksovom mišljenju, mora se dosegnuti niz drugih granica koje dovode u pitanje kapital kao zajednicu.

Jedna od bitnih granica na kojoj kapital sam radi, i kojom eksplicitno udara u temelje proizvodnje zajednice, jeste privatna svojina na sredstvima za proizvodnju. Kapital to čini *novim tipom organizacije proizvodnje*, motivisan svojom sopstvenom logikom, tj. samosvrhom, oplođavanjem vrednosti u pokušaju proširenja date zajednice.

23 Jirgen Habermas: Tehnika i znanost kao ‚ideologija’. Školska knjiga, Zagreb, 1986. str. 78.

24 Ibid, str. 78.

25 K. Marks, F. Engels: dela, tom 21, str. 522.

26 Ibid, str. 524.

Taj novi tip organizacije proizvodnje jeste „obrazovanje akcionarskih društava”,²⁷ pomoću kojih kapital nastoji da reši svoje protivrečje, iskazano kao „ogromno uvećanje razmera proizvodnje”²⁸ koju ne mogu osvojiti preduzeća pojedinačnih kapitala i njegove personifikacije – pojedini kapitalisti. Takvom proizvodnjom ogromnih razmera ne može ovladati ni država kao iluzorna zajednica, time što pojedina preduzeća potpadaju pod njegov uticaj, a, pre svega, time što privatni kapital u potrazi za svojom samosvrhom – očuvanjem vlasništva i proizvodnjom profita – seli se iz grane u granu, napuštajući tako pojedine grane proizvodnje bitne za ukupnu reprodukciju društva. U te grane interveniše država, ne kao klasno neutralna, nego kao država kapitala, koji s velikom mukom nastoji da ovlada proizvodnjom, i time proizvodnja sve više „postaje društvena”. Tako, u biti, kapital iskazuje svoje protivrečje koje se artikuliše kao sopstvena granica, jer „kapital koji po sebi počiva na društvenom načinu proizvodnje i pretpostavlja društvenu koncentraciju sredstava za proizvodnju i radnih snaga, dobija ovde direktan oblik društvenog kapitala - ,kapitala direktno udruženih individua’ u suprotnosti prema privatnom kapitalu, i njegova preduzeća ustupaju kao društvena preduzeća u suprotnosti prema privatnim preduzećima. To je ukidanje kapitala kao privatne svojine u granicama samog kapitalističkog načina proizvodnje”.²⁹ Na taj način, sa stanovišta Marksovog mišljenja kapitala kao zbiljske zajednice, kapital sam potkopava svoj vlastiti temelj nastajanja i ekspanzije – privatno vlasništvo. Jer, dok je kapital nastajao destruirajući feudalni posed i stvarajući tako privatno vlasništvo, kao dominantan oblik vlasništva, i njihovih personifikacija kapitaliste – zemljoradnika i radnika, on sada u cilju prevazilaženja svojih protivrečja, a motivisan logikom profita, nastoji da ukine privatno vlasništvo nesvesno stvarajući pretpostavke svoje samodestrukcije. S obzirom da „u akcionarskim društvima funkcija upravljanja je rastavljena od svojine na kapital, pa je, dakle, i rad potpuno rastavljen od svojine na sredstva za proizvodnju i na višak rada”,³⁰ akcionarska društva nose sobom samodestrukciju kapitala, time što je funkcija upravljanja vlasništvom odvojena od samog vlasništva, te kapital kao privatna svojina ukida taj modus svog postojanja.

Kapital kao „subjekt – supstancija” upriličuje sebi granicu u vidu „kapitalističkih akcionarskih društava” koja su „rezultat najvišeg razvitka kapitalističke proizvodnje”, te predstavljaju „nužnu prolaznu tačku za ponovno pretvaranje kapitala u svojinu proizvođača, ali ne više privatnu svojinu izdvojenih proizvođača, nego njihovu svojinu kao udruženih, neposredno društvenu svojinu”.³¹ Taj proces se odvija unutar iste zajedničke proizvodnje života, čime se govori da iz istog načina proizvodnje zajednice imanentno nastaje nov način proizvodnje zajednice posredstvom preobražaja privatne svojine u društvenu. Time Marks kazuje ne samo da ta zajednica ispostavlja ontološke pretpostavke za istinsku ljudsku zajednicu, nego, čak, da ovakav način samoukidanja kapitala

27 K. Marks, F. Engels: Dela, tom 23, str. 370.

28 Ibid, str. 370.

29 Ibid, str. 370.

30 Ibid, str. 370.

31 K. Marks, F. Engels: Dela, tom 23, str. 370.

jeste „tačka prelaza u jedan novi oblik proizvodnje”,³² posredstvom akcionarskih društava. To što se zbiva s kapitalom, reflektuje se i na njegovu personifikaciju – kapitaliste. Naime, s obzirom da je na delu rastavljanje vlasništva od upravljanja, vlasništvom što vodi ka „pretvaranju stvarnog aktivnog kapitaliste u prostog dirigenta, upravitelja tuđeg kapitala”,³³ gubitkom funkcija „koje su do sad bile skupčane sa svojinom na kapital”,³⁴ dolazi do prelaženja tih funkcija na udružene proizvođače, tj. „društvene funkcije”.³⁵ Razvoj proizvodnih snaga pod komandom kapitala učinio je suvišnom sopstvenu personifikaciju – kapitaliste, jer su one identične sa svojim privatnim vlasništvom. Time se kapital objavljuje kao svoj sudija i izvršilac presude, i prema sebi kao zajednici i prema personifikaciji kao članu zajednice, jer: „Uspeh i neuspeh vode ovde podjednako centralizaciji kapitala, a otud eksproprijaciji u najogromnijem razmeru, tu se eksproprijacija proteže sa neposrednih proizvođača na same manje i srednje kapitaliste. Ova je eksproprijacija polazna tačka kapitalističkog načina proizvodnje, njeno sprovođenje je njegova svrha i to u krajnjoj distanci eksproprijacija svih pojedinaca, od sredstava za proizvodnju; koja sa razvitkom društvene proizvodnje prestaju biti sredstva privatne proizvodnje i proizvodi privatne proizvodnje i koja mogu biti od samog sredstva za proizvodnju u rukama udruženih proizvođača”.³⁶

Proces podružvljavanja koji je bio naznačen kao mogućnost u Marksovo vreme, kao i u toku liberalnog kapitalizma, nije kasnije ispunjen, pre svega zbog sopstvene logike kapitala kao zajednice i instrumentalisanja države kao iluzorne zajednice tj. kao sastavnog elementa samog bića kapitala kao apsoluta, s jedne strane, a, s druge strane, što su se, takoreći, sve radničke organizacije, i sami radnici orijentisali na zadovoljenje egzistencijalnih potreba, i „nisu uspeli da razviju delotvornu socijalističku svest”.³⁷ Međutim, procesi koji kazuju o mogućnosti „podružvljavanja proizvodnog kapitala”³⁸ progovaraju i danas iz samog bića kapitala o novom načinu proizvodnje života, ali se tihom metamorfozom, parafrazirajući Marksa, ne može sve učiniti.

Treća granica kapitala u *Kritici političke ekonomije* je poznata pod nazivom kao Zakon tendencijskog padanja profitne stope,³⁹ koji je odnos postepenog rasta postojanog kapitala u odnosu na promenjivi pri nepromenjenoj stopi viška vrednosti, odnosno kako sam Marks ističe: „Progresivna tendencija opšte profitne stope ka padanju jeste, dakle, samo *izraz, svojstven kapitalističkom načinu proizvodnje*, za progresivan razvitak društvene proizvodne snage rada”.⁴⁰ Međutim, ovi procesi se ne odigravaju tako brzo, niti su sami po sebi fatalni za ekonomsko i društveno funkcionisanje kapitala kao zajednice, iz elementarnog razloga što tendencijsko opadanje profitne stope ne znači opadanje

32 Ibid,

33 Ibid, str. 372.

34 Ibid, str. 370.

35 Ibid, str. 371 i 372.

36 Ibid, str. 373.

37 Branko Horvat: *Mogućnost samoupravljanja u razvijenim kapitalističkim zemljama*, Gledišta, Beograd, br. 5-6/1979, str. 62.

38 Ibid, str. 77-85.

39 K. Marks, F. Egnels: *Dela*, tom 23, str. 179.

40 Ibid, str. 180.

apslutne mase profita. „Isti zakoni proizvode, dakle, za društveni kapital rastuću apsolutnu masu profita i padajuću profitnu stopu”.⁴¹ Zbog toga, kapital se javlja kao gonič ubrzane akumulacije, da bi se dalje perpetuirao. Da ovaj zakon i nije zakon u smislu delovanja zakona u prirodi, nego je zakonomernost koja je imanentna biti kapitalističke proizvodnje života – zajednice, kako ga Marks poima, jasno je i otuda što Marks analizira uticaje koji imaju suprotno dejstvo, tj. „koji ometaju i ukidaju dejstvo opšteg zakona i daju mu samo karakter tendencije”.⁴² Marks ih navodi i analizira sledećim redom: (1) povišenje stepena eksploatacije rada, (2) obaranje najamnine ispod vrednosti radne snage, (3) pojeftinjenje elemenata postojanog kapitala, (4) relativna prenaseljenost, (5) spoljna trgovina, (6) uvećanje akcionarskog kapitala.⁴³ Iz ukupne analize Marksa, jasno je da je tendencijsko opadanje profitne stope imanentno protivrečje kapitala i njegove zajednice, te iz njega/nje ukazuje se mogućnost prevladavanja vlastitog proizvodnog odnosa. Samo za sebe tendencijsko opadanje profitne stope ne vodi slomu kapitala i kraju njegove zajednice ukoliko nisu prisutne i ostale pretpostavke – granice koje kapital postavlja na sopstvenom prevazilaženju. Ono jeste svojevrsna refleksija protivrečnog razvoja proizvodnih snaga, ali nedovoljna, jer kapital kao zbiljska zajednica, u sadejstvu s državom kao iluzornom zajednicom koja nije klasno neutralna, nastoji da programiranjem šest navedenih uticaja suprotnim dejstvom perpetuira sebe i svoju zajednicu.

Granica kapitala, koju Marks određuje kao Zakon tendencijskog opadanja profitne stope, ispostavlja se kao granica samo pod specifičnim uslovima koji govore o privredi na početku svoje industrijalizacije. Jer, „Industrijalizacija je dovela do masovnog exodusa radne snage sa sela i velike nezaposlenosti koja je kočila porast nadnica”.⁴⁴ To je i uslovalo da Marks pretpostavi konstantne stope viška vrednosti. Branko Horvat, analizirajući promene u tehničkom i vrednosnom sastavu kapitala, dolazi do suprotnog zaključka, koji je primereniji razvijenom kapitalizmu, tj. „...ako institucionalni okviri drže nadnicu na egzistencijalnom minimumu, a produktivnost rada raste zbog tehničkog progressa, onda nužno stopa viška vrijednosti mora rasti, a tada i uz rastući vrijednosni sastav profitna stopa može čak rasti”.⁴⁵

Ovim se samo htelo istaći, da sa stanovišta ovog rada, kapital kao zajednica upotrebljava civilizacijska dostignuća tehnike u cilju perpetuiranja svoje zajednice, i da neki momenti Marksove analize kapitala nemaju svoju univerzalnu vrednost, niti se može svakim Marksovim analitičkim postupkom misliti savremeno kretanje kapitala kao zajednice.

Iz svega rečenog do sada, jasno je da Marks mogućnost istinske ljudske zajednice misli na pretpostavkama dosegnutih granica kapitala kao zbiljske zajednice građanskog sveta. Te granice su dosegnute idealno, ali nikada stvarno, u svom autentičnom obliku, zbog logike kapitala i njegove zajednice. Međutim, bitno je, upravo za revoluciju i nje-

41 Ibid, str. 185 ili 179.

42 Ibid, str. 196.

43 Ibid, str. 196-203.

44 Branko Horvat. Marksova analiza promjena u tehničkom i vrijednosnom sastavu kapitala, Institut ekonomskih nauka, Beograd, 1971, separat 118. str. 27.

45 Ibid, str. 26.

nu materijalizaciju u smislu potrebe druge proizvodnje zajedničkog života, imati te granice na umu, koje su proizvod samog kapitala. Promišljajući iz drugog konteksta, Džoan Robinson, s bitnim prizvukom determinizma, ističe sledeće: „Njegova analiza (Marksova prim. – B.B.) je pokazala da je kapitalizam nužna etapa ekonomskog razvoja, neophodna radi sazrevanja proizvodne snage društvenog rada, etapa koja se niti može niti bi je trebalo, svrgavati pre nego što je ispunila svoju istorijsku misiju”.⁴⁶

3. UMEMO ZAKLJUČKA

Prema tome, iako kapital ispostavlja svoje granice samo idealno a nikada stvarno, na nivou svog pojma, to ne znači da je kapitaliska zajednica konačno pronađen oblik ljudske zajednice i da je time objavljen kraj istorije odnosno da subjektivnost subjekta-čovekova sloboda je osuđena na omeđenost kapitalom i njime posredovana. To ne znači, da parafraziramo Froma, da je čovek biće kapitalskog imanja ili da je on teskoba, osuđen na smrt i ništavilo, budući da je čovek još i biće utopijskog i neosvarenog odnosno biće koje je i budućnosno za još ne dogođeno i to ne samo u postavljanju pitanja da li ima mozak ili kompjuter (Bodrijar) nego i u reafirmanu vlastitosti kao praktičnog bića (moralnog, političkog, ekonomskog i pravnog) kome niko ne može uzeti san na pravedniji život dosegnut posredstvom revolucionarnog događaja u samom vrhu kapital-globalizacije. Imajući to na umu mišljenja sam da je Marksovo mišljenje sa-epohalno i post-epohalno, odnosno da je životno i budućnosno. Prethodna analiza je pokazala da je Marksovo mišljenje i po iznesenim pitanjima rada, podružtvljenog rada, privatnog vlasništva pretvorenog u akcionarsko vlasništvo, te slobodnog vremena, a da ne govorimo o otuđenju/postvarenju su i danas po mnogo čemu aktuelna. Uostalom pored tih pitanja/problema nijedan relevantan filosof, ekonomista ili sociolog XX veka, pa i danas na početku XXI veka ne može ih zaobići, a da ne uvaži Marksov razgovor, odnosno njegov kritički duh.

LITERATURA

1. K. Marks, F. Engels: Dela, tom 15, 20, 21, 23, Institut za međunarodni radnički pokret, Prosveta, Beograd.
2. Jirgen Habermas: Tehnika i znanost kao „ideologija”, Školska knjiga, Zagreb, 1986. god. Filozofski diskurs moderne, Globus, Zagreb, 1988.
3. Branko Horvat: Marksova analiza promjena u tehničkom i vrijednosnom sastavu kapitala Institut ekonomskih nauka, Beograd, 1971.
4. Džoan Robinson: Ekonomska filozofija, IICSSO Srbije, Beograd, 1981.
5. Fukujama, F. Sudar kultura, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1997.

⁴⁶ Džoan Robinson: Ekonomska filozofija, Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Beograd, 1981. str. 35.

6. Vidojević Zoran, Kuda vodi globalizacija, F. Višnjić, Beograd, 2005.
7. Hobsbaum, E. Dvadeseti vek iz istorije perspektive, Književni glasnik, br. 2 mart-april, 2001.
8. Huntington, P.S. „After Twenty Years: The Futuru of The Ihirol Wave”, Journal of Democracy, October, 1997.
9. Derida, Žak, Marksove sablasti, Službeni list SCG, Beograd, 2004.
10. Mander, Dž. Goldsmit, E. Globalizacija, Klio, Beograd, 2003.
11. Noam Čomski, Propaganda i javno mnjenje, Rubikon, Novi Sad, 2006.

Summary: Marx' thinking of capital as totality and its immanent controversies, according to many authors, belongs to the past, and, because of that, his way of thinking is considered non-effective. The question is: is it so or not, because capital, in the shape of globalization manifests the richness of its inherent controversies, which could be reflected from the Marx's intellectual position. According to my opinion, Marx's intellectual position. According to my opinion, Marx's reflection of the controversies of capital in his works *Foundations of the Critique of Political Economy* and *Critique of Political Economy* are much up-to-date, so it should be seen through the dimension of ubiquitous eulogy of globalization, which announces its ultimate possibilities, in the light of its necessary revolution.

Key words: presuppositions of revoluton, controversies of capital, ideal and real limits of capital, globalisation, revolution, democracy